

Kapitalens ensidighed.*

Michael A. Lebowitz

I modsætning til, hvad Rosdolsky (og de fleste andre forskere) mener, er den bog om, lønarbejdet, som Marx havde planlagt, aldrig blevet indlemmet som en del af Kapitalen. Derfor udgør Kapitalen ikke en adækvat udviklet totalitet, et organisk hele, hvor alle forudsætninger også fremstår som resultater. Produktionen af lønarbejdet, som er en betingelse for kapitalens reproduktion, står således udenfor kapitalen; den er en forudsætning, men ikke et resultat. Med den logiske udvikling af lønarbejds-siden kan der, imidlertid konstrueres en adækvat totalitet (kapitalismen som helhed), som indeholder både »arbejderens eget behov for udvikling« og kapitalens behov for værdiøgning -dvs. to-sidet klassekamp.

Vi skal her undersøge visse implikationer af Kapitalens ensidighed, herunder også de mangler, som har fået nogle til at foreslå, at man dropper begrebet om arbejdskraften som en vare.

I. Lønarbejdet: Den manglende bog^{1a}

Dialektisk logik kræver, at man forstår en genstand i dens sammenhænge og ikke isoleret. Hvordan skal vi så forstå Kapitalen? I sin oprindelige plan forestillede Marx sig en undersøgelse, som skulle bestå af seks bøger:

*Oversat fra *The Review of Radical Political Economics*, vol. 14 no. 4 1982, s. 40-51 af Mogens Andersen.

1a. De centrale dele af denne artikel indgik i et paper, »Capital as Finite«, som blev fremlagt for et Marx-seminar, arrangeret af Department of Philosophy, University of Victoria i oktober 1980.

kapitalen, jordejendommen, lønarbejdet, staten, international handel og verdensmarkedet.¹ Hvordan skal vi så forstå Kapitalen?

Man kunne forestille sig, at den oprindelige plan blev overskredet, at dens kerne nu skulle være indeholdt i de tre første bøger - og at de emner, som skulle have været behandlet i bindene om jordejendommen og lønarbejdet til sidst blev indlemmet i Kapitalen. Denne position, som indtages af forskere som Rosdolsky, betragter de eventuelle manglende bøger og dermed Kapitalens mangelfulde og ufuldendte karakter som et relativt uvæsentligt spørgsmål:

I hvert fald synes de væsentlige temaer i bogen om lønarbejdet og i bogen om jordejendommen optaget i manuskriptet fra 1864-66 til det endelige værks I og III bind. Dermed blev de oprindeligt planlagte seks bøger reduceret til een eneste - bogen om kapitalen².

Marx har selv givet udtryk for, at de emner, som skulle behandles under »jordejendommen«, er blevet optaget i Kapitalen³. Der findes imidlertid ikke tilsvarende vidnesbyrd, hvad angår det planlagte bind om lønarbejdet; det er alene gennem følgeslutninger, at Rosdolsky når frem til f.eks. den konklusion, at »alle emner i den tidligere bog om lønarbejdet... fandtes indenfor rammerne af Kapitalens I. bind«⁴. Hvor holdbart er egentlig grundlaget for denne konklusion?

Rosdolsky fremhæver som sit væsentligste argument, at den diskussion om lønnen og dens former, som i modstrid med den oprindelige plan indgår som del VI af Kapitalens I. bind, faktisk skulle have udgjort størstedelen af den planlagte bog om lønarbejdet; på et eller andet tidspunkt, 1864 eller senere, har Marx ifølge Rosdolsky besluttet sig for at gøre dette materiale til en del af Kapitalen og dermed afvejet fra sin oprindelige plan⁵. Det er imidlertid højst tvivlsomt, om det materiale, som blev medtaget i Kapitalen, udgjorde »alle emner« eller blot de »væsentligste emner« i den planlagte bog om lønarbejdet - hvis de da overhovedet var tænkt som en del af denne bog. Rosdolsky modsiger da også senere i sin bog sin egen argumentation; i en diskussion af den antagelse, Marx gør i Kapitalen, at mængden af arbejdernes livsfornødenheder skal betragtes som konstant, hævder han således, at dette ikke udelukker, at »den gennemsnitlige mængde livsfornødenheder« kan vokse:

1. Marx til Engels, 2. april 1858, jvf. Karl Marx and Frederick Engels. Selected Correspondence, Moskva 1965, s. 104.
2. R. Rosdolsky: Kapitalens tilblivelseshistorie, Århus 1975, s. 21.
3. Marx til Engels, 2. august 1862, jvf. Karl Marx and Frederick Engels, Selected Correspondence, op.cit., s. 128-29.
4. R. Rosdolsky: Kapitalens tilblivelseshistorie, op.cit., s. 31 og s. 65.
5. *ibid.*, s. 27 og s. 67-68.

Denne situation ville Marx imidlertid først have kunnet tage hensyn til i den af ham planlagte »specielle lære om lønarbejdet«, hvis han var kommet til at udføre også denne del af sin plan⁶.

Her er en kritisk brist i påstanden om, at de væsentligste emner i bogen om lønarbejdet er blevet indlemmet i Kapitalen. De mere vidtgående diskussioner af, hvorledes kapitalen skaber nye behov hos arbejderne, undersøgelsen af variationer i mængden af arbejdernes livsfornødenheder - alt dette blev eksplicit af Marx udskudt til bogen om lønarbejdet for ikke at »blande det hele sammen«. ⁷ Så sent som i 1864-65 bemærkede Marx i sin skitse til det »oprindelige kapital seks« i Kapitalen (som Rosdolsky tilsyneladende ikke har haft kendskab til):

mennesket udmærker sig i forhold til alle andre dyr ved ikke at have skranker eller udstrækningsmæssige grænser for sine behov ... Selve niveauet for livsbehovene, hvis samlede værdi udgør arbejdssevnen værdi, kan stige eller synke. Men analysen af disse variationer hører ikke ind her, men i læren om arbejdslønnen⁸.

Denne analyse er imidlertid aldrig blevet optaget i Kapitalen - »niveauet for livsbehovene« betragtes her som givet, som en given størrelse for et »givet land i en given periode«. Her er der i hvert tilfælde ét emne - måske endda et meget væsentligt emne - som ikke blev optaget som en del af Kapitalen.

Denne tavshed er i sig selv bemærkelsesværdig; den afslører, at Kapitalen ikke er den kilde, man skal gå til, hvis man vil vide noget om Marx' syn på reallønnens udvikling over tid. I modsætning til Joan Robinsons fortolkning påstod Marx aldrig, at »reallønnen tenderer til at være konstant«; dette var blot en antagelse, som skulle ophæves i den bog om lønarbejdet, som aldrig blev skrevet⁹. Man må imidlertid gå videre og spørge - hvor meget andet er heller ikke blevet optaget i Kapitalen? Kort sagt, hvad skulle bogen om lønarbejdet have indeholdt? Hvis væsentlige emner først skulle have været behandlet i bogen om lønarbejdet, i hvilken grad må man så betragte selve Kapitalen som mangelfuld og utilstrækkelig? På baggrund af Bowles' og Gintis' artikel for nylig i tidsskriftet *The Review of Radical Political Economics*, hvor de foreslår, at man kan

6. *ibid.*, s. 262n.

7. M.A. Lebowitz: *Capital and the Production of Needs, Science and Society*, Vol. XLI, No. 4, 1977-78, s. 430-447.

8. K. Marx: *Resultater af den umiddelbare produktionsproces*, Århus 1974, s. 167-69.

9. M.A. Lebowitz: *Capital and the Production of Needs*, *op.cit.*, s. 442-47.

afhjælpe Kapitalens mangelfulde karakter ved bl.a. at droppe begrebet om arbejdskraften som en vare og arbejdet som arbejdskraftens brugsværdi, er det særlig vigtigt at undersøge, i hvor høj grad problemet ligger i den »manglende bog«¹⁰.

Det vil naturligvis ikke være muligt alene ud fra den manglende bog at konkludere, at Kapitalen er utilstrækkelig.

Det vil også være nødvendigt at finde ud af »nøjagtig hvilke emner, der skulle have været behandlet i bogen om lønarbejdet«. Vi kan imidlertid ikke her ligesom Rosdolsky hovedsagelig basere os på en sammenligning af Grundrisse og Kapitalen¹¹. En sådan rekonstruktion ville blot være en eklektisk samling af udvendige citater; det ville være det samme som at indrømme, at man hverken havde forstået eller kunne anvende Marx' dialektisk logiske metode. Vi må vide mere om, hvad der med sikkerhed skulle have været optaget i bogen om lønarbejdet, ligesom vi også har brug for en målestok til bestemmelse af utilstrækkelighed. For begge deles vedkommende vil det kræve, at vi går til selve Kapitalen, og at vi underkaster den en logisk undersøgelse.

II. Kapitalen som utilstrækkelig^{12a}

For at Kapitalen, bogen, kan betragtes som tilstrækkelig, må den give en tilstrækkelig fremstilling af kapitalen, relationen. Kapitalen må fremstilles som en totalitet, en organisk helhed, hvor alle forudsætninger fremstår som resultater, hvor »ethvert sat forhold således samtidigt er forudsætning«, som det er »tilfældet med ethvert organisk system«¹². Gennem en deduktionsproces må man vise, hvorledes alle helhedens dele logisk er forbundet med hinanden, således at intet element fremstår som eksternt, ydre, ligegyldigt eller fremmed i forhold til systemet - men tværtimod som »forskelle indenfor en enhed«. På denne måde kan totalitetens iboende tendenser eller iboende love afdækkes; og denne fremstilling af det

10. S. Bowles og H. Gintis: Structure and Practice in the Labor Theory of Value, Review of Radical Political Economy, Vol. 12, No. 4 1981.

11. R. Rosdolsky: Kapitalens tilblivelsesproces, op.cit., s. 13.

12a. Diskussionen af kapitalens dialektik bygger på M.A. Lebowitz: Marx' Methodological Project, manuskript 1980. Det er langt fra den eneste dialektiske fortolkning af Kapitalen; læsere af The Review of Radical Political Economics vil have kunnet stifte bekendtskab med Harry Cleavers dialektiske fortolkning (H. Cleaver: Reading Capital Politically, Harvester Press 1979). Som en anden, desværre overset, behandling af emnet, kan nævnes R. Dunayevskaya: Marxism and Freedom, New York 1964 -en bog, som var med til at åbne mine øjne for Hegel og Lenins Hegel-fortolkning. Forskellen på den foreliggende artikel og disse og andre indlæg i debatten er, at jeg i min diskussion af Kapitalen forsøger at påvise dens utilstrækkelighed.

12. K. Marx: Grundrids til kritikken af den politiske økonomi, København 1974-77, s. 176.

indre, væsenet må gå forud for undersøgelsen og udviklingen af totalitetens nødvendige fremtrædelsesformer, »mangfoldigheden af dens ydre former« og også forud for den måde, hvorpå de indre tendenser fremtræder og sætter sig igennem på overfladen.

Dette skal ikke forstås som et krav til videnskab som sådan - det er ikke den problematik, jeg interesserer mig for her - men er blot en beskrivelse af Marx' fremgangsmåde i Kapitalen. Marx havde nemlig helt præcist til hensigt at fremstille kapitalen som et hele, kapitalen som en totalitet, hvor den »indre sammenhæng mellem de økonomiske kategorier eller det borgerlige økonomiske systems skjulte bygning« ville blive afdækket, og midlet til udvikling af denne totalitet var en dialektisk tankeproces, som skulle sikre, at intet »formidlende led« blev udeladt¹³.

Da vi ikke i detaljer kan følge alle de skridt, der er nødvendige for konstruktionen af Kapitalens totalitet, vil det her være tilstrækkeligt at beskrive processens væsentligste momenter. Marx tog udgangspunkt i varen, rigdommens elementære form i et kapitalistisk samfund, og fortsatte med at analysere den som konkret genstand, som et arbejdsprodukt der sælges, og han opdagede, at den indeholdt en distinktion - at den på den ene side var brugsværdi og på den anden side værdi. I sin videre undersøgelse fandt han at selve varebegrebet latent indeholdt begrebet om penge - at varen i sig selv og for sig selv kun eksisterede i byttet, kun ved at forvandle sig til penge, værdiens selvstændige udtryk. Varens eksistens som sådan forudsætter, at værdien antager en selvstændig form, og dette sker med »tvedelingen af varen i vare og penge«¹⁴. Den forskel mellem brugsværdi og værdi, som var indeholdt i varen, får således et ydre udtryk i modsætningen mellem vare og penge¹⁵.

Som selvstændig værdi er penge (varens fordobling) også brugsværdi; de har den egenskab at kunne repræsentere og realisere enhver anden vares værdi, at kunne byttes med enhver anden vare. Det er denne egenskab, der gør det muligt for pengene at optræde som formidler for varebyttet (V-P-V). Det ligger imidlertid latent i pengene, at de kan optræde som mål i sig selv, at penge som rigdom kan være målet - her er det således varen, der er formidler og forsvindende moment. Penge for sig (P-V-P) er imidlertid blot værdi; i pengenes bevægelse som rigdom er værdien almen og til stede i alle former - både penge og vare fungerer »som forskellige eksistensmåder af selve værdien«¹⁶. Værdien-for-sig bevæger sig

13. K. Marx: Teorier om merværdien, 2. bog 1, København 1979, s. 187.

14. K. Marx: Kapitalen 1. bog 1, København 1970, s. 189.

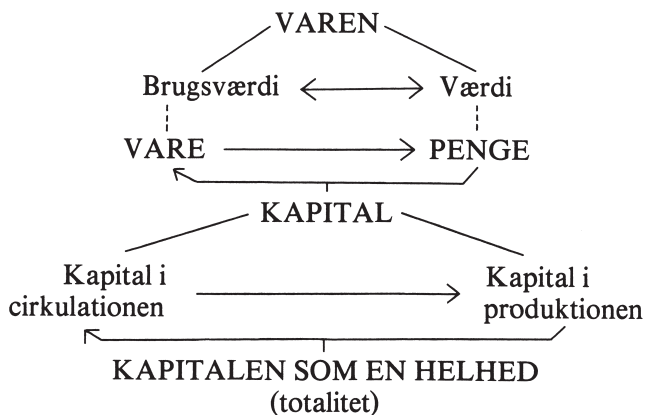
15. *ibid.*, s. 208.

16. *ibid.*, s. 267.

her som processens subjekt gennem penge- og vareformen. For den selv-udvidende værdi, den selv-valoriserende værdi, værdi-for-sig, er vare og penge blot formidlere, forsvindende momenter, blotte former i kapitalens særlige enhed. For sig eksisterer penge således kun ved at forvandle sig til kapital, til selv-udvidende værdi; der sker en differentiering i penge, som går til forbrug, og penge, som lægges ud, dvs. penge som penge og penge som kapital.

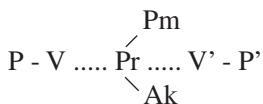
Marx konkluderede videre, at også kapitalen indeholder en dobbelthed. Oprindeligt fremstod kapitalen som en enhed af vare og penge: imidlertid viser det sig nu, at kapitalen i cirkulationssfæren (for at eksistere som selv-udvidende værdi) forudsætter en proces hinsides cirkulationen - nemlig en produktionsproces. Kapitalen fremstår dermed dobbelt som kapital i cirkulationen og kapital i produktionen. Kapitalen må forlade cirkulationssfæren og indgå i produktionssfæren; og det er her, i produktionen, vi kan så hvorledes kapitalen som selv-udvidende værdi producerer merværdi, dvs. sikrer produktionen af varer, som indeholder merværdi. Imidlertid er denne merværdi i vareform kun latent; for at blive realiseret må kapitalen vende tilbage til cirkulationssfæren, og varen må byttes mod penge. Kapitalen må altid vende tilbage til sit udgangspunkt, cirkulationen. Kapitalen i produktionen er formidler for kapitalen i cirkulationen. På den anden side er kapitalen i cirkulationen også formidler for kapitalen i produktionen; kapitalen kan kun vokse ved at gennemløbe cirkulationen. De to processer er modsætninger, de udelukker gensidigt hinanden, men er også nødvendige for hinanden - og de udgør en særlig enhed, kapitalen

Figur I: Konstruktionen af kapitalen som totalitet.

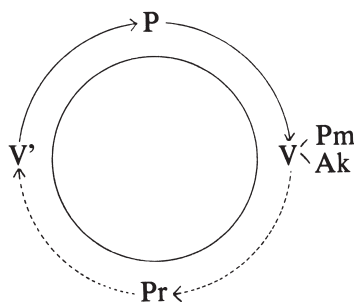
som helhed¹⁷. Kapitalen som helhed, kapitalen som totalitet antager begge former, altså både cirkulationskapitalens form og produktionskapitalens form - ligesom den også antager varenes og pengenes form. De enkelte trin i konstruktionen af denne totalitet kan ses i Figur I.)

Den totalitet, som Marx konstruerer i Kapitalen, er således kapitalen som helhed; momenterne af denne enhed af produktion og cirkulation kommer klart til udtryk i titlerne på Kapitalens tre bind. Som en sådan totalitet må kapitalen bevæge sig gennem et stadigt kredsløb, som kan beskrives ud fra flere forskellige synsvinkler. Set som pengekapitalens kredsløb begynder vi med penge-kapital (P), som køber varer (V), nemlig både produktionsmidler (Pm) og arbejdskraft (Ak); efter den mellemliggende produktionsproces (Pr), hvor der produceres varer (V), med et indhold af merværdi, vender kapitalen tilbage til sin pengeform gennem udveksling af varer mod penge (V'-P'):

Alternativt kan man betragte kredsløbet ud fra den produktive kapitalers synsvinkel (dvs. begynde og slutte med Pr) eller ud fra varekapitalens synsvinkel (dvs. begynde og slutte med V'). Hver for sig er de tre kredsløbsformer imidlertid utilstrækkelige og ensidige: kapitalens kredsløb må forstås som alle tre former samtidig, hvilket lettest lader sig illustrere som en »cirkel« (således som den er fremstillet i Figur II).

Figur II: Kapitalens kredsløb som helhed.

17. M.A. Lebowitz: Marx' Falling Rate of Profit: A Dialectical View, Canadian Journal of Economics, Vol IX, No. 2, maj 1976, s. 232-54.

Om kapitalens kredsløb som helhed bemærkede Marx, at »alle forudsætninger for processen ... fremtræder ... som dens resultat, som en forudsætning, produceret af processen selv. Ethvert moment fremtræder som udgangspunkt, gennemgangspunkt og returpunkt«¹⁸. Kort sagt alle betingelser og alle forudsætninger fremstår selv som resultater indenfor kapitalens kredsløb - dette er præcist kapitalens natur forstået som totalitet, kapital som reproduktionsproces:

Hvis en cirkel uafbrudt roterer, er ethvert punkt på den på samme tid begyndelses- og slutpunkt..... Kapitalens reproduktion i enhver af sine former og på ethvert af sine stadier er lige så kontinuerlig som disse formers metamorfoser og det successive forløb gennem de tre stadier¹⁹.

Kort sagt, reproduktion (forstået som reproduktion af både materielle produkter og produktionsrelationer) er det centrale begreb for den organiske helhed, det centrale begreb for kapitalen som totalitet. I de reproduktionsmodeller, hvormed Marx afslutter bind II af Kapitalen, fremstilles produktionens to afdelinger (produktionsmidler og livsfornødenheder) som afdelinger, der reproducerer produktionens betingelser, forudsætningerne, og i denne fremstilling betragtes kapitalen som en helhed, en enhed af produktion og cirkulation. På samme måde er selve begrebet om den simple reproduktion et begreb for den organiske helhed. Som Marx bemærkede i de første linier af kapitel 21 i Kapitalens første bind, dvs. kapitlet om »Simpel reproduktion«:

Uanset den samfundsmæssige form, produktionsprocessen måtte have, må den være kontinuert, dvs. hele tiden periodisk gennemløbe de samme stadier på ny. Lige så lidt som et samfund kan holde op med at forbruge, kan det ophøre med at producere. Enhver samfundsmæssig produktionsproces er derfor også en reproduktionsproces, når man betragter den i en fortsat sammenhæng og i dens fornyelses stadige strøm²⁰.

På denne måde producerer og reproducerer kapitalen forstået som totalitet, som sammenhængende helhed, materielle produkter og sociale relationer, som selv er produktionens forudsætninger og betingelser. »De pågældende betingelser er ligesom disse relationer på den ene side forudsætninger, på den anden side resultater, skabt af den kapitalistiske produktionsproces; de

18. K. Marx: Kapitalen, 2. bog 1, København 1971, s. 127.

19. *ibid.*, s. 128.

20. K. Marx: Kapitalen, 1. bog 4, København 1971, s. 803.

produceres og reproduceres af denne«²¹. Kort sagt kan kapitalen som helhed betragtes som et lukket socialt input-output-system, hvor ingen faktorer fremstår som eksogene. Og her, efter at have fremstillet kapitalen som helhed, fortsætter Marx med »at finde frem til og beskrive de konkrete former, der vokser frem af *kapitalens bevægelsesproces, betragtet som helhed*«; det er nu muligt »skridt for skridt...(at nærme sig). . den form, hvori de selv optræder på samfundets overflade«²².

Dette rejser imidlertid helt klart et spørgsmål (måske mindre klart hvis Kapitalens logiske struktur fremstår uklart): udgør kapitalen som helhed virkelig en adækvat totalitet? Er der virkelig tale om en organisk helhed, hvor alle forudsætninger samtidig er resultater, hvor alle udgangspunkter også er returpunkter? Eller indeholder kapitalen som helhed selv en dobbelthed, en dobbelthed, som forbyder os at standse her (selv blot for en kort pause)? Svaret på dette klare spørgsmål er også klart. Der eksisterer nemlig et element, som ikke er en del af kapitalen, som ikke produceres og reproduceres af kapitalen, som er udgangspunkt, men ikke returpunkt i kapitalens kredsløb, en forudsætning, som ikke samtidig fremstår som et resultat af selve kapitalen. Det drejer sig om et element, som er nødvendigt for kapitalens reproduktion, en betingelse for selve kapitalens eksistens. Denne pointe fremhæves i kapitlet om »Simpel reproduktion« i Kapitalens første bind:

Den stadige opretholdelse og reproduktion af arbejderklassen er og bliver den stadige betingelse for kapitalens reproduktion. Kapitalisten kan trøstigt overlade dens opfyldelse til arbejdernes selvopholdelses- og forplantningsdrift²³.

Denne pointe - at kapitalen er afhængig af noget udenforstående, arbejderens produktion - er for væsentlig til blot at være baseret på et enkelt citat (selv om det er muligt at finde andre). Hvis kapitalen som helhed faktisk udgør en adækvat totalitet, bør det også fremgå af en nøjere undersøgelse af dens reproduktion, en undersøgelse af dens reproduktionsmodel og af kapitalens kredsløb.

Lad os først betragte modellen for simpel reproduktion i Kapitalens andet bind. Her præsenteres vi for to produktionsafdelinger: Afdeling I (produktionsmidler) og Afdeling II (konsumtionsmidler). I hver afdeling er der inputs i produktionen - produktionsmidler og arbejdskraft (og dermed to

21. K. Marx: Kapitalen, 3. bog 4, København 1972, s. 1054.

22. K. Marx: Kapitalen, 3. bog 1, København 1972, s. 36.

23. K. Marx, Kapitalen, 1. bog 4, op.cit., s. 811.

værdikilder - konstant kapital og levende arbejde - $k + (v + m)$); processen har også to outputs - produktionsmidler (Pm) og konsumtionsmidler (Km). Det ene output, produktionsmidler, er også samtidig et input; det er både produktionens resultat og forudsætning. Derimod er det andet output, konsumtionsmidler, ikke samtidig et input; og det andet input, arbejdskraft, er ikke samtidig et output. Modellen er faktisk ikke lukket i sig selv: der er tre variable (Pm, Km, Ak) og kun to produktionsprocesser.

Hvis vi betragter den betingelse for simpel reproduktion, ligevægt, som kan udledes af denne model, dvs. at $k_2 = v_1 + m_1$, ser vi, at den ikke opfylder reproduktionens krav, hvis vi angiver, at reproduktionen skal omfatte reproduktion af et givet antal nødvendige arbejdere. Denne betingelse angiver blot, at antallet af arbejdere i hver afdeling (eller alternativt, mængden af nyt arbejde i hver afdeling) skal stå i et bestemt forhold til hinanden; den kan med andre ord opfyldes ved forskellige niveauer for den samlede beskæftigelse - ligevægt ved fuld beskæftigelse, ligevægt ved under fuld beskæftigelse osv.²⁴. Kort sagt findes der en »frihedsgrad«, som netop skyldes den kendsgerning, at modellen ikke er lukket, den kendsgerning, at et lukket system kræver en »tredie« afdeling.

Det samme kan illustreres grafisk i forhold til kapitalens kredsløb afbildet som en cirkel. Vi må først erkende, at kredsløbet, som det er fremstillet i Figur II, er utilstrækkeligt, fordi det ikke skelner mellem de to forskellige typer af varer, som produceres under kapitalistiske forhold - produktionsmidler og konsumtionsmidler; denne skelnen, som er nødvendig for reproduktionen, må indføjjes i kredsløbet, hvis det skal give et korrekt billede af reproduktionsprocessen. Vi ser nu, at kredsløbet både indeholder en udveksling af penge med produktionsmidler (P-Pm) og en udveksling af produktionsmidler med penge (Pm-P) - hvilket er den samme handling set ud fra forskellige synsvinkler; produktionsmidler er klart både en forudsætning og et resultat indenfor kapitalens kredsløb.

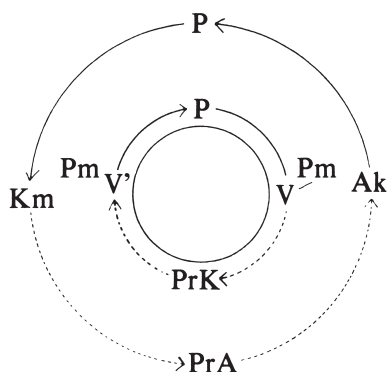
Dette understreger imidlertid blot den manglende symmetri (som har været skjult) mellem arbejdskraft og konsumtionsmidler: der foregår en udveksling af penge med arbejdskraft (P-Ak) og en udveksling af konsumtionsmidler med penge (Km-P); arbejdskraft er imidlertid kun en forudsætning og konsumtionsmidler kun et resultat indenfor kapitalens kredsløb. For at alle forudsætninger skal fremstå som resultater og alle resultater skal fremstå som forudsætninger er det således nødvendigt at

24. $k_2 = v_1 + m_1$. Heraf følger $v_2 (k_2/v_2) = v_1(1 + m_1/v_1)$ og $v_2/v_1 = (1 + m_1/v_1) (k_2/v_2)$. Dette forhold må være identisk med forholdet mellem antallet af arbejdere i afdeling 2 og antallet af arbejdere i afdeling 1, a_2/A_1 ; men heraf følger ikke at $A_1 + A_2 = A_1$, Hvor A_1 er det totale antal arbejdere.

bestemme endnu et forhold - nemlig forholdet mellem konsumtionsmidler og arbejdskraft.

Det første skridt vi må tage for at lukke dette system må være eksplicit at erkende den metamorfose, som sker indenfor cirkulationen, når arbejdskraften byttes mod penge, som dernæst byttes mod konsumtionsmidler (Ak-P-Km); begge led i denne metamorfose er allerede forudsat ved kapitalens bevægelser indenfor sit kredsløb -P-Ak, Km-P. Dette er imidlertid ikke tilstrækkeligt; arbejdskraften er nemlig her blot fastholdt som forudsætning uden samtidig at være resultat. Vi har arbejdskraftens konsumtion, men ikke dens produktion, og konsumtionsmidlernes produktion, men ikke deres konsumtion. Kort sagt kan systemet kun fuldendes ved at indføre endnu en produktionsproces, et andet moment af produktionen (P-A), som er forskelligt fra kapitalens produktionsproces - nemlig produktion af arbejdskraft gennem konsumtion af konsumtionsmidler. Kapitalens kredsløb forudsætter et andet kredsløb, lønarbejdets kredsløb (således som det er afbildet i Figur III).

Figur III: Kapitalens og lønarbejdets kredsløb.

Nødvendigheden af dette andet moment af produktionen, arbejderens produktion (PrA), kaster lys over den bemærkning Marx gør i Grundrisse om opdelingen af det samlede kapitalkredsløb i fire momenter: »hver af de to store momenter, produktionsprocessen og cirkulationsprocessen, fremstår igen dobbelt«. To af disse fire momenter var cirkulationens momenter (P-V, V'-P'), og en tredje var den kapitalistiske produktionsproces. Disse tre momenter fremstår som momenter indenfor kapitalen som helhed, indenfor kapitalens kredsløb. Men hvad var det fjerde moment - den anden produktionsproces? Marx bemærkede, at dette moment skulle betragtes separat;

det indeholdt udvekslingen af variabel kapital mod levende arbejdsevne, og »her er populationen hovedsagen«. Hvor skulle dette moment af produktionen analyseres? »Moment IV hører hjemme i afsnittet om arbejds-løn etc.«²⁵.

Kapitalen som helhed, som totalitet, indeholder derfor ikke denne »nødvendige betingelse for kapitalens reproduktion« - arbejderklassens opretholdelse og reproduktion. »Arbejderklassens stadige eksistens er imidlertid en nødvendighed for kapitalistklassen; dette gælder derfor også arbejderens individuelle konsumtion, der formidles gennem P-V«. Men arbejderens individuelle konsumtion falder ikke indenfor kapitalens kredsløb; dette gælder kun for den produktive konsumtion, kapitalens produktionsproces²⁶.

Kapitalen som helhed udgør således ikke en adækvat totalitet, hvor alle forudsætninger, alle betingelser, fremstår som resultater. Undersøgelsen har vist, at den ikke eksisterer på egen hånd uden en nødvendig relation til et andet; kapitalen viser sig at indeholde en dobbelthed - den må sætte lønarbejderen udenfor sig for at eksistere som sådan. Det er således nødvendigt at undersøge lønarbejdet som det eksisterer udenfor kapitalen. Som Marx på et tidligt tidspunkt bemærkede om den politiske økonomi, en politisk økonomi, som kun betragter arbejderen som et arbejdende dyr og ikke »når han ikke arbejder, som et menneske« - »Lad os nu hæve os over den politiske økonomis niveau«²⁷. På samme måde er det nu tiden, hvor vi skal hæve os over kapitalens politiske økonomi; kapitalen udgør kun et moment indenfor en adækvat totalitet.

III. Lønarbejdets placering

Kapitalen som helhed er ikke et slutpunkt, men deler sig videre i kapital på den ene side og lønarbejde på den anden. Efter den indledende undersøgelse af kapitalens side, skal vi nu undersøge lønarbejdssiden.

Hidtil har vi betragtet lønarbejdet, således som det indgår som moment i kapitalen, som det eksisterer for kapitalen. I Kapitalen, altså i bogen, præsenteres vi først for lønarbejdet i form af lønarbejderen som er adskilt fra produktionsmidlerne, som ikke-kapital overfor kapitalen, som besidder af en brugsværdi for kapitalen - den eneste brugsværdi for kapitalen som sådan, arbejdskraft. Arbejdskraft står som brugsværdi overfor penge, ligesom

25. K. Marx: Grundrids..., op.cit., s. 390.

26. K. Marx: Kapitalen, 2. bog 1, op.cit., s. 96.

27. K. Marx: Economic and Philosophic Manuscripts of 1844, i K. Marx & F. Engels: Collected Works, Vol. 3, New York 1975, s. 241.

penge i cirkulationssfæren sfæren står som værdi overfor arbejdskraft; kapital, værdi-for-sig, sætter her en uafhængig brugsværdi udenfor sig.

Efter bytteprocessens afslutning (køb og salg af arbejdskraft), går vi ind i den kapitalistiske produktionsproces, hvor den brugsværdi, kapitalen har købt, konsumeres, hvor arbejdskraftens realisering (arbejde) underlægges kapitalen. Her ser vi, hvorledes lønarbejderen, underkastet kapitalens vilje, tvinges til at arbejde for at opfylde kapitalens mål, valorisering (selv-udvidelse). Til sidst møder vi på ny lønarbejderen i cirkulationssfæren ($V' - P'$), hvor kapitalen søger at realisere den merværdi, som er indeholdt i de producerede varer.

Således er lønarbejdet til stede i ethvert moment af kapitalen. Det eksisterer for kapitalen som et nødvendigt middel for kapitalens vækst; det optræder som formidler for kapitalen. Værdien-for-sig sætter en uafhængig brugsværdi for at være for sig. Indenfor kapitalens kredsløb er der imidlertid allerede en dobbelthed, som peger ud over den. Kapitalen står ikke blot overfor lønarbejderen som besidder af brugsværdi; den må også nødvendigvis træde i kontakt med lønarbejderen som besidder af værdi i cirkulationssfæren ($V' - P'$). Kapitalen optræder ikke kun som værdi i forhold til lønarbejdet; den er også, i sin vareform, brugsværdi for lønarbejdet.

Lønarbejde forholder sig således til kapitalen i dennes vareform som værdi til brugsværdi ($P - Km$). Kapitalen må naturligvis være brugsværdi for at kunne realiseres som værdi. Spørgsmålet er så, hvad der kan være brugsværdi for lønarbejdet i denne cirkulationssfære. Og dette spørgsmål kan ligeså lidt som det tilsvarende spørgsmål om kapitalen besvares med en henvisning til cirkulationssfæren. For at kapitalen kan være brugsværdi for lønarbejdet, må den være brugsværdi i den produktionsfære, hvor den konsumeres som sådan. Det er nødvendigt at bevæge sig ud over lønarbejdets cirkulationssfære og ind i lønarbejdets produktionsfære.

Abstrakt betragtet fremstår dette nødvendige udgangspunkt, arbejderens produktionsproces, som en naturlig produktionsproces; hvis man imidlertid betragter den som helhed, fremstår den som en særlig realtions reproduktionsproces - nemlig lønarbejdets. For det første er denne produktionsproces umiddelbart en konsumtionsproces:

At mennesket f.eks. i indtagelsen af føde - en form for konsumtion - producerer sin egen krop, er klart. Dette gælder imidlertid om enhver anden form for konsumtion, der på den ene eller anden måde producerer mennesket i en eller anden henseende²⁸.

28. K. Marx: Grundrids..., op.cit., s. 12.

Arbejderens produktionsproces er kort sagt en proces, hvor der konsumeres brugsværdier; og disse brugsværdier er ikke blot de fysiologisk nødvendige, men enhver brugsværdi, som producerer arbejderen »i en eller anden henseende«.

For det andet er resultatet af denne produktionsproces arbejderen selv. »Hvad nu angår arbejderens konsumtion, så reproducerer den ét - nemlig ham selv som levende arbejdsformåen«²⁹. Der er her tale om en »forvandling« af livsfornødenheder til »frisk arbejdskraft«; kort sagt, »den individuelle konsumtions produkt er ... konsumenten selv«³⁰.

Endelig for det tredje er arbejderens produktionsproces en arbejdsproces. Denne bestemmelse indeholder to aspekter. For det første er denne proces en aktivitet - den proces, hvori der konsumeres brugsværdier for at producere arbejderen, er altså ikke passiv, men aktiv. Den tid, der bruges til denne aktivitet kan ikke sættes op som modsætning til den tid, der bruges direkte i den kapitalistiske arbejdsproces; der er altså ikke tale om ikkeproducerende tid, fritid, som modsætning til umiddelbar arbejdstid:

At selve den umiddelbare arbejdstid iøvrigt ikke kan forblive i den abstrakte modsætning til den frie tid - således som den synes at gøre fra den borgerlige økonomis standpunkt - er indlysende³¹.

Tværtimod, det, der foregår i »den frie tid«, er en produktionsproces, en proces, hvor arbejderens natur og evner ændres. Det er »tid til den fulde udvikling af individet, der selv igen som den største produktivkraft virker tilbage på arbejdets produktivkraft«³². Denne anden produktionsproces, som den politiske økonomi overser, er netop den proces, hvori arbejderen produceres:

Den kan ud fra den umiddelbare produktionsproces' standpunkt betragtes som produktion af *fast kapital*; denne faste kapital er da mennesket selv³³.

Gennem denne aktivitet sker der således en ændring af mennesket. Idet mennesket forholder sig aktivt til sine omgivelser »ændrer det samtidig sin egen natur«³⁴. »Den frie tid - der er såvel tid til hvile som tid til højere

29. *ibid.*, s. 522.

30. K. Marx: *Kapitalen*, 1. bog 4, *op.cit.*, s. 811; K. Marx: *Kapitalen*, 1. bog 2, København 1970, s. 309-10.

31. K. Marx: *Grundrids...*, s. 553.

32. *ibid.*, s. 552-53.

33. *ibid.*, s. 553.

34. K. Marx: *Kapitalen*, 1. bog og 2, *op.cit.*, s. 302. Bemærk også: »producenterne ændrer sig, idet de ud fra sig sætter nye kvaliteter, udvikler, omformer sig selv gennem produktionen, danner nye kræfter og nye forestillinger, nye samkvensformer, nye behov og nyt sprog« (K. Marx: *Grundrids...*, *op.cit.* 367).

aktiviteter - har naturligt forvandlet sin besidder til et andet subjekt, og som dette andet subjekt træder han (besidderen) også ind i den umiddelbare produktionsproces«³⁵. Gennem denne aktivitet, hvor der på samme tid bruges og dannes arbejdskraft, producerer arbejderen sig selv som en særlig type af arbejdskraft³⁶. Enhver brugsværdikonsumtion producerer ham i en eller anden henseende; enhver aktivitetsproces ændrer ham som det subjekt, der indgår i alle aktiviteter. Som Marx bemærkede i »Teorier om merværdien«:

Mennesket selv udgør grundlaget for sin materielle produktion såvel som for enhver anden produktion, det udfører. Alle omstændigheder, som påvirker mennesket, produktionens *subjekt*, modificerer altså plus ou moins alle dets funktioner og aktiviteter, således også dets funktioner og aktiviteter som skaber af materiel rigdom, af varer.³⁷

Arbejderens produktionsproces, betragtet som arbejdsproces, kan fremstilles på følgende måde:

BrV PrA..... Ak
Ak

hvor arbejdskraften (Ak) både er input og output og brugsværdierne (BrV) er produktionsmidler, som konsumeres i denne produktionsproces. Vi kan her bemærke, at disse brugsværdier, som helt klart ikke fremstår som processens output, både omfatter brugsværdier, der er produceret direkte som varer, og andre brugsværdier, som ikke nødvendigvis er produceret under kapitalistiske forhold^{38a}.

Det andet aspekt af arbejderens produktion betragtet som arbejdsproces er, at den aktivitet, som indgår i denne proces, er en »formålsbestemt aktivitet«. Med andre ord er der et forudbestemt mål, et mål, som har bevidsthedsmæssig eksistens før selve processen; og denne særlige arbejdsproces er en proces, hvor målet realiseres, idet arbejderens vilje underordnes dette³⁸.

35. K. Marx: Grundrids..., op.cit., s. 553.

36. *ibid.*, s. 553.

37. K. Marx: Teorier om merværdien, 1. bog 2, København 1979, s. 334.

38a. På trods af den formelle lighed med Bowles & Gintis og Cleaver (Bowles & Gintis: op- .cit., s. 10-11; H. Cleaver: Malaria, The Politics of Public Health and the International Crises, Review of Radical political Economy, Vol. 9, No. 1, 1977. s. 96-99), skal det understreges at de undersøgte processer er forskellige - vi undersøger således her subjektets selv-produktion. Vi har ikke gjort noget forsøg på at give en fremstilling af husarbejdet (som er korrekt bestemt når vi først har undersøgt lønarbejdet som sådan). Der ligger naturligvis her en implicit kritik af det synspunkt, at husarbejde producerer arbejdskraft.

38. K. Marx: Kapitalen, 1. bog 2, op.cit., s. 303.

Og hvad er så det mål, som eksisterer latent før arbejderens produktionsproces? Det består i arbejderens samfundsbestemte begreb om sig selv. Det er det, »som skaber produktionens ideelle, drivende grund«; det er det, som »sætter produktionens genstand ideelt, som indre billede, som behov, som motiv og som formål«³⁹. Produktionens forudfattede mål er her »arbejderens udviklingsbehov«⁴⁰. Dette mål som er samfundsbestemt, da kategorien »menneske« i sig selv er uden behov, er en forudsætning for denne særlige produktionsproces.^{41a 41}

Ligesom kapitalens produktionsproces har kapitalens valorisering som mål, har arbejderens produktionsproces som sit mål »arbejderens eget behov for udvikling«. På den ene side har vi kapitalen for sig; på den anden side har vi arbejdskraften for sig, brugsværdi for sig. I arbejderens produktionsproces »gør mennesket selve sin livsaktivitet til objekt for sin vilje og sin bevidsthed... Hans eget liv er et objekt for ham«⁴². Arbejderen »tilhører (her) sig selv«⁴³.

Arbejderens produktionsproces, betragtet som arbejdsproces, er derfor en »simpel« arbejdsproces, hvor mennesker benytter sig af produktionsmidler for at realisere deres eget forudbestemte mål, hvor de behersker deres arbejdes betingelser og resultater, hvor deres arbejde ikke er adskilt fra deres selv, men faktisk en aktivitet for selvet, for deres »egeninteresse«⁴⁴.

Hvad er nu kravene til denne særlige arbejdsproces? For det første må de nødvendige produktionsmidler være tilgængelige for arbejderen; han må være i stand til at sikre sig de brugsværdier, der er nødvendige for realiseringen af det opstillede mål. Der er ikke her tale om brugsværdier i sig selv, men kun brugsværdier set i forhold til produktionens mål; brugsværdierne må svare til de samfundsmæssigt udviklede individers behov. Disse behov, som er en del af arbejderens natur, er konstituerende for kategorien »faktiske samfundsmæssige behov«; de er ikke kun begrænset til fysiologiske behov, men kan f.eks. også omfatte:

39. K. Marx: Grundrids..., op.cit., s. 13.

40. K. Marx: Kapitalen, 1. bog 4, op.cit., s. 876.

41a. For at mildne anklagerne for »abstrakt humanisme« (og andre, mere alvorlige forseelser), kan det nævnes, at et senere trin i argumentation ville medregne patriarkatets reproduktion blandt de mandlige lønarbejderes mål.

41. K. Marx: Notes on Adolph Wagner, i T. Carvers: Karl Marx: Texts on Method, Oxford 1975, s. 189.

42. K. Marx: Economic and Philosophic Manuscripts of 1844, op.cit., s. 276.

43. K. Marx: Kapitalen, 1. bog 4, op.cit., s. 810.

44. *ibid.*, s. 811.

den andel, arbejderen tager af højere og også åndelige nydelser, agitationer for sine egne interesser, at holde aviser, høre forelæsninger, opdrage børn, udvikle smag etc.⁴⁵.

En anden betingelse for denne særlige arbejdsproces er arbejdskraften selv. Da arbejdsprocessen er en aktivitetsproces, må der eksistere en kraft, som gør det muligt at udføre aktiviteten; der må forekomme både den hertil nødvendige energi (»styrke, sundhed og kraft«) - da der kun er en bestemt mængde »livskraft« til rådighed -og den særlige kvalitet og evne (som selv er et produkt af tidligere aktivitet)⁴⁶. Tilsvarende (men adskilt fra selve denne kraft) må der være tid til denne arbejdsproces: »Det er tiden, der afgiver plads for den menneskelige udvikling«⁴⁷. Som Marx bemærkede i sit kapitel om arbejdsdagen:

Arbejderen behøver tid til at tilfredsstillere sine åndelige og sociale behov, hvis omfang og antal er betinget af det almene kulturelle stade⁴⁸.

Kort sagt, i denne produktionsproces, hvor målet er arbejderens udvikling, behøver arbejderen tid (»fri tid«) til sin fulde udvikling:

Tid til menneskelig dannelse, til åndelig udvikling, til opfyldelse af sociale funktioner, til selskabeligt samvær, til de fysiske og åndelige kræfters frie udfoldelse⁴⁹.

Hvilke muligheder har arbejderen nu for at realisere sine mål? Lad os se nærmere på arbejderens produktionsproces - ikke blot på, hvad der produceres, men også på, hvad der ikke produceres. Processens resultat er arbejderen som levende arbejdsbevne; dette er processens eneste produkt. De brugsværdier, som er nødvendige forudsætninger, bliver ikke produceret og er altså ikke resultater - der er derfor ikke tale om et reproduktionssystem. De lader sig faktisk ikke producere indenfor denne proces, da lønarbejdet per definition er adskilt fra de hertil nødvendige produktionsmidler; når denne adskillelse er givet, kan arbejdskraften »hverken anvendes direkte til produktion af brugsværdier for den, der besidder arbejdskraften, eller til produktion af

45. K. Marx: Grundrids..., op.cit., s. 183.

46. K. Marx: Kapitalen, 1. bog 2, op.cit., s. 368 og s. 370.

47. K. Marx: Løn, pris og profit, i K. Marx og F. Engels: Udvalgte Skrifter, Bind I, København 1971, s. 434.

48. K. Marx: Kapitalen, 1. bog 2, op.cit., s. 369.

49. *ibid.*, s. 408.

varer, som han kunne leve af at sælge«⁵⁰. Og ikke nok med, at arbejderen ikke producerer de brugsværdier, han har brug for - han destruerer dem også i denne produktionsproces, som samtidig er en konsumtionsproces, en proces, som »kun reproducerer individet med dets behov«⁵¹. Denne særlige arbejdsproces er kort sagt ikke en naturlig produktionsproces, men derimod produktion af en særlig samfundsmæssig relation, produktion af lønarbejdet:

(Den reproducerer) selve individet i en bestemt tilværelsesmåde, ikke kun i dets umiddelbare vitalitet og i bestemte sociale relationer. Så at den endelige tilegnelse gennem individerne, der finder sted i konsumtionsprocessen, reproducerer dem i de oprindelige relationer, hvori de træder til produktionsprocessen og til hinanden;.....⁵²

For således at producere sig selv, må lønarbejderen sikre sig brugsværdier, som har deres oprindelse udenfor hans egen produktionsproces. Under de herskende betingelser må han tage den eneste potentielle vare han er i besiddelse af, levende arbejdsevne, og påny bevæge sig ind i cirkulationssfæren; han må finde den køber, for hvem den er en brugsværdi - kapitalen. For at være for sig, må arbejderen være for en anden.

Vi har her arbejderen som lønarbejder for sig - som et individ, der forholder sig til kapitalen som et middel, et middel, hvis mål er arbejderen for sig. Kapitalen står altså ikke her overfor en lønarbejder for kapitalen, men overfor en lønarbejder for sig. Kort sagt vi betragtede i første omgang relationen mellem kapital og lønarbejde som en K-La-K-relation, hvor lønarbejdet er formidler for kapitalen, og kapitalen er målet. Nu ser vi imidlertid, at relationen også kan være La-K-La, hvor kapitalen er formidler for lønarbejderen, hvor lønarbejderen er målet i sig, hvor arbejde for kapitalen blot er et middel og slet ikke et mål. Kapitalen er her et moment i lønarbejdets reproduktion. For at kapitalen kan optræde som formidler for lønarbejdet, må lønarbejdet imidlertid optræde som formidler for kapitalen.

I denne cirkulationssfære, hvor arbejderen udbyder sin arbejdskraft som vare, hvor han blot står overfor kapitalen som besidder af brugsværdi, er »arbejderen formelt sat som en person, der tillige er noget for sig selv ud over sit arbejde, og som kun afhænder sin livsytring som middel for sit eget liv«⁵³. Ikke nok med, at arbejderen sætter sin levende arbejds-

50. K. Marx: Kapitalen, 2. bog 1, op.cit., s. 45.

51. K. Marx: Kapitalen 1. bog 4, op.cit., s. 812.

52. K. Marx: Grundrids..., op.cit., s. 556-57n.

53. *ibid.*, s. 185.

evne som adskilt fra sig selv i cirkulationen; denne adskillelse fremstår og realiseres også i produktionsprocessen, hvor kapitalen konsumerer arbejdskraft. Her bruger arbejderens sig selv i overensstemmelse med kapitalens mål og under kapitalens opsyn og kontrol; der er her tale om en »spejlvendt« arbejdsproces, hvor det ikke er arbejderens, der anvender arbejdsbetingelserne, men tværtimod arbejdsbetingelserne, der anvender arbejderens⁵⁴.

Arbejderen må derfor deltage i en aktivitet, som ikke er for ham selv. I stedet for at arbejde for sig selv, arbejder han »for kapitalisten, og derfor også under kapitalisten«⁵⁵. Det drejer sig om en proces, hvor arbejderens modsætter sig »kapitalens dominans«, hvor kapitalen bestandig kæmper med »arbejdernes opsætsighed«⁵⁶. På samme måde fører arbejderne en kamp for at få »sat grænser for kapitalens tyranniske usurpation«. De kæmper om arbejdsdagens længde og arbejdets intensitet for at bevare levende arbejdssevne for sig selv, de kæmper om arbejdsdagens længde for at få tid til sig selv⁵⁷. Således ser vi, at der bag diskussionen i Kapitalen om kampen om arbejdsdagens længde ligger noget, som endnu ikke er udviklet i Kapitalen - lønarbejderen som værende-for-sig; disse kampe ligger selv latent i lønarbejderens produktionsproces.^{58a}

Endelig er kapitalens produktionsproces, denne proces, hvor »lønarbejderens subjektive forhold til sin egen aktivitet« korrekt kan udtrykkes som et »offer«, en aktivitet, som selv producerer lønarbejderen som et særligt samfundsmæssigt udviklet individ, som et individ med »behov for at besidde«⁵⁸. Således frembringer den kapitalistiske produktion, som både producerer den fremmede vare og den fremmedgjorte arbejder, bestandig nye behov hos arbejderens⁵⁹. (Lønarbejdets mål, som oprindeligt blev betragtet som forudsætning for sin egen arbejdsproces, betragtes her selv som resultat.) Videre kan disse behov ikke realiseres fuldt ud - den kapitalistiske produktion er begrænset af kapitalens valoriseringsmål, »i stedet for at produktionen skulle rette sig efter sociale behov, efter socialt udviklede menneskers behov«; der

54. K. Marx: Kapitalen, 1. bog 3, København 1971, s. 611.

55. *ibid.*, s. 492.

56. *ibid.*, s. 493 og s. 537.

57. K. Marx: Løn, pris og profit, *op.cit.*, s. 434.

58a. Dunayevskaya fremhæver kampen om arbejdsdagen som et nyt element i planen for Kapitalen, som er et resultat af arbejdernes virkelige bevægelse. Det er muligvis korrekt, at det drejer sig om et element fra bogen om lønarbejdet, som blev optaget i Kapitalen - men dette sker uden at lønarbejdssiden underkastes samme logiske udvikling som kapitalsiden (R. Dunayevskaya: *Marxism and Freedom*, *op.cit.*, s. 88-91).

58. K. Marx: Grundrids..., *op.cit.*, s. 469.

59. M.A. Lebowitz: *Capital and the Production of Needs*, *op.cit.*

findes altså kapitalistiske begrænsninger på behovstilfredsstillelsen⁶⁰. Der er således en kløft mellem lønarbejderens faktiske samfundsmæssige behov og de behov som han normalt er i stand til at realisere (hans »nødvendige behov«):

De grænser, inden for hvilke det på *markedet* repræsenterede behov for varer - efterspørgslen - er kvantitativt forskelligt fra det *reale samfundsmæssige* behov, er naturligvis yderst forskellig for forskellige varers vedkommende; jeg mener hermed forskellen mellem det kvantum varer, der forlanges, og det kvantum, der ville forlanges med andre pengepriser på varen eller andre penge- eller livsforhold hos køberne⁶¹.

Og denne manglende evne til at realisere alle sine faktiske samfundsmæssige behov, til at sikre sig alle de brugsværdier, der medgår til opfyldelse af de opstillede mål, skaber utilfredshed... »så længe menneskets behov ikke tilfredsstilles, er det i *konflikt* med sine behov, og derfor også med sig selv«⁶². Kampen for højere løn ligger således som noget iboende i lønarbejderen som værende-for-sig.

Som et resultat af denne undersøgelse af lønarbejdet har vi således klassekampen set i lønarbejder-perspektiv. Vi har ikke blot kapitalen for sig, men også lønarbejdet for sig; der er altså to »mål« - ikke blot kapitalens behov for valorisering, men også »arbejderens eget behov for udvikling«. Denne tosidede kamp, hvor hver af parterne forsøger at reducere den anden til afhængighed, kan man f.eks. iagttage i kampen om arbejdsdagens længde - hvor »magten træffer afgørelsen mellem lige rettigheder«; det samme gælder for kampen om lønnens størrelse:

(Profittens) faktiske grad bestemmes kun af den ustandselige kamp mellem kapital og arbejde; kapitalisten prøver stadig på at trykke lønnen ned til dens fysiske minimum og at udvide arbejdsdagen til dens fysiske maksimum, medens arbejderen stadig udøver et tryk i modsat retning. Problemet opløser sig i et spørgsmål om forholdet mellem de kæmpende kræfter⁶³.

I første omgang har vi undersøgt lønarbejdet som dét, der står udenfor kapitalen; tilbage står at fuldende udviklingen af dets enhed med kapitalen. Lad os nu se nærmere på kapitalens produktionsproces og lønarbejdets produktionsproces. I første omgang er disse processer modsætninger.

60. K. Marx: Kapitalen 3. bog 2, København 1972, s. 340.

61. K. Marx: Kapitalen, 3. bog 1, op.cit., s. 244-245.

62. K. Marx: Notes on Adolph Wagner, op.cit., s. 191.

63. K. Marx: Kapitalen, 1. bog 2, s. 372; K. Marx: Løn, pris og profit, op.cit., s. 438-39.

I den første konsumeres arbejdskraften af kapitalen, den eksisterer for kapitalen; i den anden konsumeres arbejdskraften af arbejderen selv og eksisterer for arbejderen. I den første besidder og dominerer produktionsmidlerne arbejderen; i den anden er det omvendt arbejderen, der besidder og dominerer dem. Forskellen kan således sammenfattet udtrykkes: arbejderen for kapitalen versus arbejderen for sig.

Videre udelukker disse processer hinanden. Arbejderen kan ikke på samme tid være for kapitalen og for sig. Jo længere tid arbejderen eksisterer for kapitalen, jo kortere tid har han for sig selv. Tilsvarende, jo større intensitet i hans arbejde for kapitalen, jo mere energi konsumeres af kapitalen, jo mindre energi har han for sig selv. Således er arbejde for kapitalen forskelligt fra arbejde for sig; det er arbejde, som er fremmedgjort fra sig. Arbejderen er kun for sig, når han ikke er arbejder for kapitalen.

Disse processer, som er modsætninger og gensidigt udelukker hinanden, er på den anden side også nødvendige for hinanden. Hvis arbejderen ikke producerer for kapitalen, kan han ikke producere for sig selv; hvis han ikke producerer for sig selv, er han ikke til rådighed for kapitalen. Hvis kapitalen ikke gennemløber sit kredsløb, kan arbejderen ikke gennemløbe sit; hvis arbejderen ikke gennemløber sit kredsløb, kan kapitalen ikke gennemløbe sit. Kapitalens reproduktion forudsætter lønarbejdets reproduktion som sådan; lønarbejdets reproduktion som sådan forudsætter kapitalens reproduktion. De to produktionsprocesser er hinandens forudsætning. De udgør således en enhed.

Vi har altså her en totalitet, hvor alle forudsætninger er resultater og alle resultater forudsætninger - enheden af kapital og lønarbejde, kapitalismen som helhed; der er tale om en enhed af modsætninger, hvis væsen er klassekamp. (Denne yderligere udvikling er fremstillet i Figur IV.)

Figur IV: Kapitalismen som en helhed som totalitet.

IV. Kapitalens ensidighed^{64a}

Kapitalen er ensidig - men ikke fordi den udelukker lønarbejdet som sådan. Det er klart, at lønarbejdet i sig ikke kan være fraværende fra Kapitalen - vi kunne ikke engang tale om kapitalens udvikling uden lønarbejdet. Uden lønarbejdet som skranke ville der ikke være nogen grund til for kapitalen at skifte fra absolut merværdiproduktion til relativ merværdiproduktion, fra formel til real subsumtion af arbejdet; hvorfor skulle kapitalen indføre maskiner, øge kapitalens tekniske sammensætning, udvikle sin egen særlige produktionsmåde? Lønarbejdet er til stede som den skranke kapitalen overskrider. Det er imidlertid ikke til stede som et mål, der har kapitalen som sin skranke; det er ikke til stede som lønarbejde for sig.

Selv der, hvor arbejderens kampe fremhæves (som f.eks. i forbindelse med kampen om arbejdsdagen), er lønarbejds-sidens logiske forudsætning, lønarbejde for sig, fraværende. Det er kun med udviklingen af lønarbejds-siden, den side, der mangler i Kapitalen, at vi har et adækvat grundlag for i undersøgelsen af inddrage arbejderens kampe for at realisere deres egne mål. Vi har nu den »indre totalitet«, kapitalismen som helhed, som ikke blot indeholder kapitalens mål, men også lønarbejdets - hvor lønarbejdets mål implicerer ikke-realiserings af kapitalens mål, de peger i modsat retning⁶⁴.

Vi kan ikke længere forudsætte at de »nødvendige behov«, eller de behov, der normalt opfyldes har et konstant omfang - altså den antagelse i Kapitalen, som skulle ophæves i bogen om lønarbejdet. Ikke når vi eksplicit har erkendt, at lønarbejdet har egne mål, når vi har set, hvorledes »arbejderens konstant kæmper i modsat retning« af kapitalens tryk og tendens; ikke når vi har sat arbejderens kamp for at reducere kløften mellem den eksisterende standard og deres faktiske samfundsmæssige behov - ligesom de udøver pres i retning af at mindske arbejdsdagen.

De nødvendige behovs omfang viser sig tværtimod selv at være et produkt, et resultat - resultat af klassekamp. Dette er det historiske og moralske element i arbejdskraftens værdi. Bind I af Kapitalen, hvor begrebet om de nødvendige behov indføres som en forudsætning, som ikke forklares, forudsætter egentlig en undersøgelse af lønarbejdet-for-sig og af totalitetens

64a. Cleaver fremhæver korrekt nødvendigheden af at fokusere på den to-sidede klassekamp, men tager fejl, når han betragter den manglende forståelse herfor som et resultat af en fejlagtig læsning af Kapitalen i stedet for som et problem, der skyldes Kapitalens egen ensidighed. Tosidigheden er kun latent til stede i Kapitalen (ligesom kapital kun er latent til stede i varen), og for at forstå den adækvat kræves totalitetens fulde udvikling. Kort sagt, Cleaver overser de formidlende led, når han læser tosidigheden direkte ind i Kapitalen (H. Cleaver: *Reading Capital Politically*, op.cit.).

64. K. Marx: *Grundrids...*, s. 163.

udvikling, kapitalismen som helhed, for at de nødvendige behov kan fremstå som resultater. I sig selv kan Kapitalen ikke logisk forklare omfanget af de nødvendige behov.

I sig selv fremstiller Kapitalen kun kapitalens tendenser og ikke lønarbejdets, kun kapitalens tryk for at øge merværdiraten og ikke lønarbejderens tryk for at sænke den. Først efter dens fuldendelse kan man iagttage selve totalitetens tendenser. Dette er én side af Kapitalens ensidighed. Der er imidlertid også en anden side. Vi kan nemlig ikke engang hævde, at Kapitalen har givet en adækvat fremstilling af denne ene side af totaliteten, kapitalen og dens tendenser.

Det er først indenfor den fuldendte totalitet, at kapitalen står overfor arbejdere, som kæmper for egne mål, arbejdere, som er mere end blot tekniske inputs, som man kan udnytte bedre, så de kan yde mere arbejde eller produceres billigere. Indenfor kapitalen som helhed stræber kapitalen ikke blot efter at realisere sine egne mål: den må også forsøge at hindre realiseringen af lønarbejdets mål. Den forsøger at »slå« arbejderne, at negere sin negation for at sætte sig selv.

Kort sagt, hvordan er det muligt at forstå kapitalens forsøg på at splitte lønarbejdet mod sig selv, at »slå« lønarbejdet, uden explicit at erkende arbejderne mål og kampen for deres realisering? Disse handlinger fra kapitalens side har som deres forudsætning, at arbejderne har egne mål, at lønarbejdet eksisterer for sig.

Uden en korrekt forståelse af kapitalismen som totalitet må vort syn på kapitalens handlinger være ensidigt. Ikke alene forstår vi ikke lønarbejdets placering; vi forstår heller ikke kapitalen i dens relation til lønarbejdet. Der er således tale om en ufuldstændig forståelse af kapitalen. Først når vi har den fuldendte totalitet kan vi korrekt begribe forskellene indenfor enheden. Det vi præsenteres for i Kapitalen er blot et moment af kapitalen. Først når vi har den fuldendte totalitet kan vi korrekt begribe forskellene indenfor enheden. Det vi præsenteres for i Kapitalen er blot et moment af kapitalen i helhedens udvikling.

Indenfor totaliteten, kapitalismen som helhed, viser det sig eksplicit at kapitalen ikke blot stræber efter at udvide arbejdsdagen og øge produktiviteten, men også efter at svække arbejderne stilling. Ændringer i produktionsmåden (kooperation, manufaktur, maskineri osv.) kan som umiddelbart mål have at hindre arbejderne i at realisere deres egne mål. Således er ansættelse af fremmedarbejdere fra forskellige etniske grupper med forskellige sprog mere end Kooperation -det kan muligvis ovenikøbet sænke produktiviteten; på samme måde kan etableringen af et arbejderhierarki indenfor manufakturen betragtes som et forsøg på at reducere lønarbejdernes indbyrdes solidaritet. I kapitalens

overvejelser om at erstatte direkte levende arbejde med maskineri indgår heller ikke blot en kalkulation, som sammenligner mængden af arbejdskraft med den mængde arbejde, som er indeholdt i maskineriet (således som det fremstilles i Kapitalens første bind) - disse overvejelser har også noget at gøre med behovet for at »tilbagevise arbejdernes stigende krav«⁶⁵.

Da det er valorisering (og ikke effektivitet som sådan), der er kapitalens mål, vil en given innovation blive indført, hvis den i tilstrækkelig grad hindrer arbejderne i at realisere deres mål, hvis den deler og splitter dem - også selv om den er mindre effektiv (i snæver teknisk forstand). I kapitalismen som helhed, i den adækvate totalitet, kan vi således ikke blot iagttage kapitalens iboende tendens til at udvikle produktivkræfterne, men også dens tendens til at splitte arbejderne⁶⁶. Det er vigtigt at erkende dette som en kapital-iboende tendens, en tendens som udspringer af kapitalens valoriseringsmål indenfor totaliteten; hvis man betragter totaliteten som et reproduktionssystem, betyder dette altså at splittelsen blandt arbejderne fremstår som et produkt og resultat - i stedet for som en tilfældig historisk forudsætning.

Hele denne side af kapitalen, som følger logisk, hvis man betragter kapitalen som et moment indenfor totaliteten, er gået tabt, fordi totaliteten aldrig er blevet fuldendt. Dette er, og må erkendes som, en mangel ved Kapitalen, et resultat af dens ensidighed. Bowles og Gintis placerer imidlertid årsagen til denne mangel i arbejdsværdilæren og i begrebet om arbejdskraften som en vare (og arbejdet som arbejdskraftens brugsværdi). De argumenterer korrekt for, at det er vigtigt at beskæftige sig med kapitalens fremgangsmåder ved udvindelse af merværdi, men fastslår derefter, at det er økonomisme« at tage udgangspunkt i eller lægge hovedvægten på arbejdsværdilæren:

Økonomismen reducerer den kapitalistiske produktion til at være bestemt af en begrænset - og indskrænket - del af de mange forskellige fremgangsmåder, som til sammen bestemmer akkumulationens dynamik⁶⁷.

Hvem kan benægte denne karakteristiske af økonomisme? Hvad skulle man ellers kalde en fremstilling af den teknologiske og produktivitetmæssige udvikling, af udviklingen i arbejdsprocessen, arbejdnernes dequalificering osv., som ikke ser disse fænomener i sammenhæng med kapitalens kamp for at hindre realiseringen af arbejdnernes mål? Hvor denne udvikling sker på

65. K. Marx: Kapitalen, 1. bog 3, op.cit., s. 628.

66. Vi er her helt enige med Bowles og Gintis, når de skriver, at »det er en nødvendighed at lagde arbejdsstyrken for at mindske arbejdnernes solidaritet«; vi ville imidlertid udtrykke det anderledes og sige, at »denne handling er en del af kapitalens væsen« (Bowles og Gintis: Structure and Practice..., op.cit., s. 15).

67. *ibid.*, s. 1.

grundlag af arbejderklassen i sig, men ikke for sig? Der er en klar tendens til at produktivkræfternes udvikling betragtes som en autonom proces; den teknologiske udvikling fremstår altså som »neutral« - dette er en nærliggende slutning, hvis man ikke ser på kapitalismen som helhed. Kort sagt: i Kapitalens ufuldendte fremstilling af kapitalen fremstår disse ændringer i arbejdsprocessen osv. ikke som resultater af klassekampen - som formede og strukturerede af klassekampens væsen (som kommer i fokus når man betragter kapitalismen som helhed som totalitet). I denne forstand er det korrekt at beskrive en sådan betragtningsmåde som »økonomistisk«.

Naturligvis må det samme gælde for lønarbejds-siden. Hvis man blot ser på lønarbejde-for-sig og på lønarbejdernes kampe for at realisere deres umiddelbare mål (dvs. løn, tid, kontrol med arbejdsprocessen osv.), har man endnu ikke adækvat placeret lønarbejdet indenfor totaliteten - som lønarbejde i relation til kapitalen. Der ville så ske en tilsløring af arbejdernes nødvendige kampe for at ophæve deres indbyrdes splittelse (for at konstituere sig som én) og splitte kapitalen mod sig selv - dvs. lønarbejdets kamp for at overvinde kapitalen, for at negere dens negation for at sætte sig selv. Og også dette er økonomisme. Kort sagt: når vi først har sat kapitalismen som helhed som den adækvate totalitet, en totalitet hvis væsen er klassekamp, vil det være ensidigt og økonomistisk ikke at undersøge kapitalens og lønarbejdets forskellige mål og praksisformer, dvs. de mål og praksisformer, som udspringer af deres interaktion.

Man kan således erklære sig enig med Bowles og Gintis i diagnosen - Kapitalens utilstrækkelige forklaring af de reale fænomener og utilstrækkelige fremstilling af »den virkelige bevægelse«. Og dette er måske det væsentligste - på trods af de klart forskellige stier, der er fulgt. Alligevel kan den formelle lighed, hvad resultatet angår, ikke skjule den eklektiske kirurgi, Bowles og Gintis har udført på det legeme, de ønsker at redde. Når de foreslår at arbejdskraften ikke er en vare, er det så ikke blot en metafor, som skal fremhæve, at Marx ikke hævdede sig over den politiske økonomi og ikke undersøgte arbejderen »når han ikke arbejder, når han er menneske«? Og videre, er det fremstillingen af arbejdet som arbejdskraftens brugsværdi, der berøver arbejdsværdilæren indsigt i, hvorledes der udpresses arbejde af arbejdskraften - eller det den manglende udvikling af et begreb om lønarbejdet for sig, den manglende erkendelse af »arbejderens eget behov for udvikling«?⁶⁸ Kort sagt, ville det ikke her være passende at benytte Occams ragekniv?

Styrken i Marx' dialektiske måde at tænke på er, at den frembringer en forståelse af helhedens nødvendige indre sammenhæng - i modsætning til

68. *ibid.*, s. 17.

den eklektisisme, som tager udgangspunkt i fremtrædelsesformerne og undlader at udvikle de formidlende led, og som er ude af stand til at bestemme noget som nødvendigt. Der er netop her blevet argumenteret for, at det var den manglende udvikling af lønarbejds-siden - som er latent til stede i Kapitalen - som har skabt en fejlagtig forståelse af helheden (og Kapitalens plads indenfor denne helhed). Kapitalen, altså bogen, må forstås i sin sammenhæng - i sin sammenhæng med bogen om lønarbejdet, som skulle fuldende »den indre totalitet«, i sin sammenhæng med bogen om staten, hvor der skulle ske en »koncentration af helheden«, og i sammenhæng med bogen om verdensmarkedet:

verdensmarkedet afslutningen, hvori produktionen er sat som totalitet, og ligeså ethvert af dens momenter; hvori imidlertid alle modsigelser samtidigt kommer i bevægelse. Verdensmarkedet danner så igen ligesåvel helhedens forudsætning som dens bærer⁶⁹.

Fejlen har været, at man har ladet én bog stå for seks - en fejltagelse, som siger en hel del om forståelsen af Marx' metode. Det umiddelbare spørgsmål er imidlertid, om det er muligt at forstå kapitalismen som helhed uden at undersøge de »grundlæggende emner«, som skulle indgå i den manglende bog om lønarbejdet.

69. K. Marx: Grundrids..., op.cit., s. 163 og 129.